

ДУБЕНСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ

XVI століття

Дослідження

Дубенське Євангеліє XVI століття : Видання факсимільного типу. Дослідження / Відп. ред. Ю. Пшеничний
Д79 = The Dubno Gospel of the 16th century : Facsimile-type edition. Researches / Managing ed. Y. Pshenychnyi.
Київ : Горобець, 2024. 626 с.
ISBN 978-966-2377-80-4

Дубенське Євангеліє – маловідома пам'ятка давньої української писемності, яка репрезентує локальний осередок книгописання XVI ст., що існував в монастирі Чесного Хреста поблизу міста Дубно. Тексти чотирьох Євангелій були скопійовані тут ієромонахом Арсенієм, який прийшов в цю невелику обитель із Супрасльського монастиря, а згодом очолив її як ігумен.

У XVIII ст. Євангеліє потрапило до книгозбірні іншого дубенського монастиря – Преображення Господнього. В 1818 р. бібліотеку звідси було перевезено у Дорогобузький монастир, а Євангеліє того ж року подаровано графу М. П. Румянцеву. Після цього рукопис було переплетено у нову шкіряну оправу і до нього було вшиті сторінки із гравюрами євангелістів. Пізніше Євангеліє опинилося у Російській державній бібліотеці, де й зберігається на сьогоднішній час.

Дубенське Євангеліє є однією із небагатьох середньовічних рукописних книжних пам'яток Волині, яка до нашого часу дійшла у повному обсязі, що є надзвичайно цінним. Завдяки її цілісності, в ній збережені важливі відомості щодо ідентифікації місця й часу написання, імені писця рукопису, історії побутування книги, а також відомості про книги, які знаходилися в монастирі Чесного Хреста.

Завдяки зусиллям небайдужих людей Дубенське Євангеліє сьогодні повертається на батьківщину у вигляді факсимільної копії. Видання доповнене блоком наукових статей, які допомагають краще зрозуміти історичне значення книги та контексту її написання як невід'ємних складових давньої української культури.

The Dubno Gospel is a little-known monument of the ancient Ukrainian written language that represents a local centre of book writing of the 16th century, which existed in the Monastery of the True Cross near the town of Dubno. The texts of the four Gospels were copied here by the hieromonk Arsenius who came to this small monastery from a Supraśl monastery and later headed it as hegumen.

In the 18th century, the Gospel got into the book collection of another Dubno cloister – Monastery of the Transfiguration of Our Lord. In 1818, the library was moved from here to a Dorohobuzh Monastery, and the Gospel was presented to Count M. P. Rumyantsev in the same year. After that, the manuscript was bound in a new leather setting, and pages with engravings of the Evangelists were sewn to it. Later, the Gospel ended up in the Russian State Library where it is kept today.

The Dubno Gospel is one of the few medieval handwritten book monuments of Volhynia that has survived to our time in its entirety, which is extremely valuable. Due to its integrity, it preserves important information regarding the identification of the place and time of writing, the name of the scribe of the manuscript, the history of the book, as well as information about the books that were in the Monastery of the True Cross.

Thanks to the efforts of caring people, the Dubno Gospel is returning to its homeland today in the form of a facsimile copy. The edition is supplemented with a block of scientific articles which help to better understand the historical significance of the book and the context of its writing as integral components of ancient Ukrainian culture.

Бібліотека монастиря Чесного Хреста за інвентарем 1698 р.

Серед волинських монастирів XVI ст. особливе місце належить тим обителям, історія яких тісно пов'язана із культурно-освітньою діяльністю. Книжна культура цього часу все більше розвивається у напрямку створення місцевих авторських переписів святого письма, церковних книг та богонатхненних літературних творів. Одним із таких осередків стало місто Дубно, яке, за підтримки князів Острозьких, було оточене трьома православними монастирями. При них виникли і розвинулися перші бібліотеки в історії міста, а в контексті писемної, духовної та освітньої діяльності їх насельників були прокладені і широкі культурні зв'язки з Афоном, Вільном, Києвом, Львовом. Про склад книгозбірень дубенських монастирів ми можемо мати уявлення на основі збережених інвентарів та описів. Книги монастиря Чесного Хреста описані в інвентарі 1698 р., який водночас являється і найдавнішим із поки що відомих монастирських інвентарів Дубна¹. Наступна візитація монастиря, проведена в 1739 р., також перераховує писані і друковані твори, які тут зберігалися². Пізнішим, але не менш цікавим, є також опис книгозбірень цього ж монастиря, а також монастиря Преображення Господнього 1769 р.³ Інвентар 1698 р. важливий тим, що він передає найповнішу збірку книг, які були створені у ньому його насельниками, подаровані чи привезені сюди. Таким чином, тут ми можемо бачити відображення, вірогідно, кульмінаційного стану розвитку його літературного та богослужбового книжкового спадку. Подальші описи бібліотеки монастиря засвідчують суттєве скорочення його книгозбірні, що відбувалося в унісон із поступовим занепадом тут чернечого життя в другій половині XVIII ст.

Монастир Чесного Хреста – це повністю ізольоване у фізичному та символічному сенсі місце. Невеликий клапоть суші серед долини розлогого Іванського ставу в північній околиці міста, острів, що не мав назви, як згадується в люстрації Дубна 1755 р.⁴ Є всі підстави вважати, що монастир Чесного Хреста був невеликою спільнотою ченців. На це вказує опис житлового будинку. У ньому під одним дахом розміщувалися три келії для ченців,

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДІА у м. Львів), ф. 199. Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 13. Витяги із луцьких і дубенських земських книг, судові рішення, пояснення та інші документи судової майнової справи князя М. Любомирського із дубенськими монастирями, арк. 228–233.

² Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волинские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. Почаев, 1880. № 34. С. 1547.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІА у м. Київ), ф. 2092. Дубенський монастир, оп. 1, спр. 12. Опис Дубенського монастиря із всіма будівлями і майном в час передачі його в управління і розпорядження ксьондзу Язону Овсякевичу – Дубенському вікарію (1769 р.), 16 арк.

⁴ ЦДІА у м. Львів, ф. 199, Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 4. Люстрація міста Дубно із описом міського нерухомого майна та переліком повинностей міщан 1755 р., арк. 26.

келія ігумена з двома алькежами та трапезна. Тому можемо сказати, що тут проживали, молились і працювали дійсно непересічні люди, усіма своїми намірами відданні православній вірі та ідеї служіння Богу. Не просто так агіографічна традиція пов'язує із обителлю шлях подвижника Христової віри Йова Желізо. Не просто так ми бачимо тут плоди сумлінної діяльності таких писців, як ієромонах Арсеній та отець Віталій. Крім житлового будинку під 1698 р. згадується, що весь монастир був колом огорожений парканом. Тут стояли церква, спіжарня і пекарня⁵.

Доступ сюди здавна був можливий лише човном і тільки в 1862 р. православне відомство почало будувати з міста до острова міст з дерев'яними воротами на стороні монастиря. По завершенню будівництва, його довжина становила 126 сажнів і два аршини, а ширина 3¼ аршина⁶. У ХІХ ст. монастир стали називати Хрестовоздвиженською пустинню і приписали до Почаївської Лаври⁷. Рапорт намісника Почаївської Лаври архімандрита Феодосія 1867 р. подає, що дерев'яну церкву було вибудовано хрестоподібно на кам'яному фундаменті. До церкви на той час вже була прибудована нова трьохповерхова дзвіниця, також на кам'яному фундаменті. На першому поверсі дзвіниці знаходилась комора на церковні речі, на другому поверсі з південної сторони було облаштовано відділення для бібліотеки, а з північної – відділення для зберігання господарських матеріалів: заліза, фарб, скла. На третьому поверсі висіли дзвони. Гонтові стіни ззовні були пофарбовані жовтою олійною фарбою, а покрівля і два куполи (один, вочевидь, над дзвіницею) покриті листовим залізом і пофарбовані у зелений колір. Підлога всередині церкви була зроблена з дощок⁸. Усі ці подробиці свідчать, що на час приєднання монастиря до Почаївської Лаври тут були зроблені ремонти, покращено благоустрій, а поблизу старої церкви збудовано нову дзвіницю, де на другому поверсі склали залишки монастирської бібліотеки. Висновок про те, що це була вже невелика частина книгозбірні, ми робимо на основі порівняння кількості книг монастиря за інвентарями 1698 і 1769 років. У першому з них подано найменування 78 книг, у другому лише 9. Звичайно, якась частина книг, що в 1867 р. була розміщена у новозбудованій дзвіниці монастиря, могла бути новими поповненнями його бібліотеки, які були зроблені у ході заходів з відновлення діяльності святині. Однак впевнено можна сказати, що на цей рік практично усі свої старі книги монастир вже втратив. Точніше, вони були кудись перевезені. Припускаємо, що це були найцінніші богослужбні та літературні твори (серед них і Євангеліє ієромонаха Арсенія), які потрібно було вберегти від пошкоджень та знищення у період занепаду чернечого життя монастиря в останні десятиліття ХVІІІ ст. Згадується, зокрема, що на той час тут проживав лише господар, який доглядав за монастирським садом і пасікою⁹.

⁵ ЦДДА у м. Львів, ф. 199, оп. 1, од. зб. 13, арк. 229, 230 зв.

⁶ Щеглов М. Историческая записка о Дубенской Крестовоздвиженской пустыни. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. Кременец, 1884. № 24. С. 686, 687.*

⁷ Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне... № 34. С. 1546.

⁸ Щеглов М. Историческая записка... С. 686, 687.

⁹ Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне... № 34. С. 1546.

В інвентарі монастиря Чесного Хреста 1698 р. наявний опис його книгозбірні, у якій усі рукописні книги та стародруки осередку розподілені на три групи. Перша – це книги церковнослов'янською мовою, які використовуються у богослужінні та зберігаються у церкві, а друга і третя – це книги руською і польською мовами, які зберігаються у бібліотеці (у якій саме будівлі – не уточнено). Зауважимо, що серед останніх наявні також твори латиною. Перелік і опис всіх книг подаємо нижче¹⁰.

Книги, які використовують у богослужінні

1. Євангеліє друковане, оправлене в червоний оксамит, оправа з обох сторін має вісім срібних накутників, а також коронки срібні з обох боків, місцями виламані. Дві коронки – цілі, спереду менша, а з другої сторони більша. Посередині Євангелія – деісус срібний відлитої, спереду якого знак Святого хреста з написом *Fĕ slĕ* зі срібними титлами і двома срібними зірочками. Позаду Євангелія – відлитої срібний герб з трьома срібними літерами і чотирма срібними пуклями. До неї відліті дві срібні клавзури.

2. Євангеліє писане, оправлене в чорний оксамит. Спереду має срібну таблицю та срібні пуклі на срібних кутниках: сім спереду та три позаду. До неї – дві срібні клавзури.

3. Служебник, друкований в Києві.

4. Требник, друкований у Львові.

5. Трефолой, друкований у Львові.

6. Октоїх, друкований у Львові.

7. Октоїх писаний.

8. Псалтир друкований.

9. Часослов друкований.

10. Ірмологій.

11. Апостол, друкований разом з копією тестаменту.

Книги руською мовою

1–12. Мінеї річні писані.

13. Тріодь пісна друкована.

14. Тріодь писана пісна.

15. Тріодь цвітна друкована.

16. Устав річний писаний.

17–18. Псалтирі з Часословами писані.

19. Псалтир писаний.

20–21. Псалтирі друковані.

22–23. Богородничники писані.

¹⁰ Для зручності назви книг для богослужіння, як і книг, написаних руською (давньоукраїнською) мовою, з польської перекладено українською. Назви книг польською мовою залишено без перекладу.

24. Євангеличка, яка колись була оправлена у червоний оксамит.
25. Службник з Требником, без початку писаний.
26. Бесіди Іоана Золотоустого друковані.
27. Апостол писаний.
28. Повість, написана про Олександра Константинопольського чи Македонського.
29. Слова Діви, друкована з додатком писаним.
30. «Диоптра альбо зерцало» друкована¹¹.
31. Тлумачення Євангелія від Матвія, Іоаном Золотоустим писане.
32. Книга [без назви] писана.
33. Книга Св. Василя друкована.
34. Євангеліє з тлумаченням без початку писане.
35. Літописець писаний.
36. Соборник писаний.
37. Ліствиця друкована.
38. Книга волоська¹², слов'янською мовою друкована.
39. Синаксар писана.
40. Євангеліє учительне друковане.
41. Книга [непрочитані два слова] друкована.
- 42–43. Ірмології без початку¹³.

Книги польською мовою

1. Żywoty swiatych drukowana.
2. [Твір] Baroniusza¹⁴ bez poczatku y bez konca.
3. Kronika drukowana.
4. Phenomena drukowana Jana Kochanowskiego.
5. Ewangelie Epistoły niedzielna drukowana.
6. [непрочитане слово] Krztu drukowana.
7. Kazanie doroczne drukowane na uroczystoie Chrystusa Pana [нерозбірливе слово].
8. Księga łacinska in [нерозбірливе слово] Rubrice Generiles Brewiawij, drukowana.
9. Zniwo cnot i chwały wieczny.
10. Ormianskie Habrieństwo y uzywanie drukowana.
11. Księga Swiatopolka Załawowicza drukowana.

¹¹ Книга була створена ігуменом монастиря Чесного Хреста, Віталієм, в 1604 р. Друкований наклад з'явився вперше в 1612 р у Єв'ї, потім вона була перевидана у Вільні та Єв'ї в 1642 р., у Кутеїні в 1651 і 1654 рр. Одне з цих друкованих видань зберігалося у монастирській бібліотеці. Рукописний примірник на 1698 р. у монастирі не згадується. Це дозволяє вважати, що він був кудись переміщений. Відомо, що рукопис Діоптри 1604 р. зберігався пізніше у бібліотеці Волинської духовної семінарії. На даний час рукописний примірник Діоптри отця Віталія зберігається в Російській державній бібліотеці у Москві, ф. 152, № 108.

¹² Польською в оригіналі *woloska*, ймовірно, у значенні «молдавська».

¹³ Кількість книг не вказана, але не менше двох.

¹⁴ Бароніуш, італ. Чезаре Бароніо (1538–1607) – італійський кардинал, історик Римо-Католицької церкви.

12. Woyna duchowna¹⁵ drukowana.
13. Młot na czarownic drukowany.
14. Obrona werefikacji¹⁶ drukowana.
15. Relacya powszechna drukowana.
16. Apologia peregrinaczej Smotryckiego drukowana¹⁷.
17. O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje, drukowana¹⁸.
18. Księga drukowana o głowie o widzemin o [нерозбірливе слово] у onnych rzeczach.
19. Księga drukowana o kalwarycy.
20. Libry IV. De temulentia malo¹⁹.
21. Bankiet albo historyc polski²⁰.
22. Posel wielki owcilemiu syna Bozego księga drukowana.
23. Wyznanie prawosławna swiatej wschoniey cerkwi o pochodzenie ducha swiatego.
24. Sobotnik.

Згадане в інвентарі друковане Євангеліє на 1769 р. з монастиря Чесного Хреста, оправлене в червоний оксамит, знаходимо вже у бібліотеці Спасо-Преображенського монастиря на острові Кемпа. Поміж інших деталей, ідентифікувати його дозволяє згадка про відлитий герб, довкола якого закріплено чотири срібні пуклі і три відлиті срібні літери. Крім того у цьому монастирі зберігалися ще чотири друковані Євангелія. Згадується тут також писане Євангеліє, оправлене в чорну шкіру, що «містить у собі записи про надання ченцям монастиря Чесного Хреста». Воно найбільше підходить для ідентифікації з Євангелієм, переписаним ченцем Арсенієм. Коштовні деталі окладу тут на той час, імовірно, вже були відсутні і про них не згадується. Є підстави вважати, що перероблена була і сама палітурка, оскільки вона зафіксована вже не оксамитовою, а шкіряною. Однак вказівка на *записи ченців* про надання монастирю, що містяться у Євангелії, свідчать про це найбільше. На сторінках самої книги дійсно збереглося декілька фундушів. Один з них, зроблений в 1578 р., від Івана Івановича Копитка – мельника з с. Івання, який зазначив: «даю и призволяю и по мне будущим мльнарем млина Иванских давати с того млина в кождьи рок к Божому народженю на манастыр Святого Честнаго и Жывотворящаго Креста в богоспаса-

¹⁵ Повна назва: Woyna Duchowna Albo Nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie Prowadząca, Po całym Chrześcijaństwie w różnych językach Wydana / [Wawrzyniec Skupli] ; Od X. Deodata Nersesowicza [...] na Polski język Przełożona Y [...] Roku 1683.

¹⁶ Повна назва: Оборона Верифікації від скрипту, званого «Подвійна вина», виданого громадою церкви св. Трійці, що обвинувачує її («Верифікацію») в образі маєстату короля й. м. гонору і репутації шановних людей, духовних і світських, а вона («Верифікація») від образи маєстату короля й. м. чиста і гонор і репутацію шановних людей, духовних і світських, заховує. Автор: Мелетій Смотрицький. Книга видана монахами монастиря Віленського братства церкви св. Духа, у Вільні, р. б. 1621. Передрукував Голубев в Архіві ЮЗР, I, VII.

¹⁷ Арология peregrinaczej do Krajów Wschodnich була виголошена на Київському соборі 1628 року. У ній Мелетій Смотрицький представив унію як засіб порятунку Русі від повного занепаду, шанс зрівняти унійну шляхту з римокатолицькою, зокрема у доступі до державних посад.

¹⁸ Книга побудована як путівник по історії Риму. Написана в 1610 р. письменником доби ренесансу Анджеем Варгоцьким.

¹⁹ Повна назва: Friderici Forneri Theologiae Doctoris Canonici Ecclesiae Collegiatae diui Stephani Bambergae De Temulentiae Malo, Eivsqve Remediis: Variis Item Scitv Ivcvndissimis, nec non vtilissimis de rebus, quæ in vini vsu, tum laudabili ac sobrio, tum execrando abusu cernuntur; De conuiuiorum luxu demum ... Надрукована 1603 р.

²⁰ Повна назва: Bankiet albo Historia jako Adam bankietował trzech synów swoich iuz żonatyh z pokrewnemi u przyiacielmi tudziesz Jana młodzieńca pobożnego i mądrego... Wilno, 1650.

емом граде Дубне две маци жита, а третя пшеницю». Інші записи зроблені самим ієромонахом Арсенієм. З одного із них довідуємося, що чернець подарував монастирю 14 книг, серед яких *Апостол*, два *Євангелія*²¹, *Октоїх*, дві *Мінеї* (місячні) та *Службеник*. Всього книг в обителі у той час писець згадує 35²². Таким чином, Євангеліє написано Арсенієм на 1769 р., знаходилося у Спасо-Преображенському монастирі. Велика кількість полемічних та літературних творів, які згадані в описі бібліотеки монастиря Чесного Хреста 1698 р., не відображено в описі бібліотеки Спасо-Преображенського монастиря 1769 р.²³ Серед них – твір кардинала Бароніуша, писана руською мовою повість про Олександра Македонського, «Діоптра» отця Віталія, твори Мелетія Смотрицького і Яна Кохановського, «Молот відьом», історія Риму Анджея Варгоцького, літописи, хроніки та багато інших. Куди поділися давні рукописні книги та стародруки зі збірки монастиря Чесного Хреста – встановити складно.

В 1818 р. архімандритом дубенських василіанських монастирів було призначено Скомпського – настоятеля Успенського монастиря Дорогобужа. Того ж року сюди з Дубна було перевезено монастирську бібліотеку²⁴. Незадовго до цієї події один з ченців Спасо-Преображенського монастиря подарував писане Арсенієм Євангеліє графу Румянцеву, про що й свідчить дарчий напис на звороті аркуша 289: «1818 года іюня 19 дня сие святое Евангелие отдается государственному канцлеру, его сиятельству Николаю Петровичу графу Румянцеву от инока Фаддея [Конусева]». Обставини цього подарунка залишаються невідомими. Чи передавав він лише цю книгу, чи інші також – ми не знаємо. Книгозбірня монастиря Чесного Хреста врешті-решт виявилася розпорошеною і книги потрапили у різні приватні колекції. Так, зокрема, із приватної збірки Є. Є. Єгорова походить ще одна книга, писана ієромонахом Арсенієм у цьому монастирі, – *Октоїх*²⁵. Із ним може бути ототожнений *Октоїх*, що згаданий в інвентарі 1698 р. Про подарований монастирю *Октоїх*, як і про інші богослужбні книги, Арсеній згадав у записі на аркуші 13 писаного ним Євангелія. Те, що саме Арсеній був автором *Октоїха*, зазначено у зробленому ним записі на полях самої книги: «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Се аз... иеромонах Арсении... Честнаго Креста в Дубне оу манастыря... Октаиць пятиглас-

²¹ На думку Сергія Темчина, ієромонах Арсеній передав для монастиря три Євангелія, що вчений доводить на основі двох різних записів, інвентарного і вкладного, на арк. 13. У першому з них чернець називає два Євангелія, а у другому, крім богослужбного начиння, – також Євангеліє, оправлене у срібло. За інвентарем 1698 р. бачимо, що в монастирі зберігалося два Євангелія – друковане, багато оправлене у срібні прикраси, та писане, теж із коштовними деталями окладу. Третє Євангеліє, рукописне, Арсенієм також було подароване монастирю. Ця книга описана у збірці фондів Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. У вкладному записі зазначається, що ієромонах Арсеній – ігумен, надає цю книгу монастирю Чесного Хреста. В іншому записі під 1753 р., на арк. 300, подано реєстр пожертвувань на Корсунський монастир. Таким чином, на цей рік, а вірогідно, що і певний час раніше, ця книга перебувала в Корсуні. Див: Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Науковий каталог. Палеографічний альбом. Київ, 2010. С. 150, 151 (№ 65).

²² Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. К. : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2012. С. 128, 130.

²³ Всього у Спасо-Преображенському монастирі на 1769 р. зафіксовано 154 книги.

²⁴ Переговський В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне... № 32. С. 1449, 1450.

²⁵ Зберігається у Російській державній бібліотеці в Москві (зібрання Є. Є. Єгорова), ф. 98, № 100.

никъ вечно и непорушно за свое отпущенье грехов и родителей своих монастырю Честному Кресту в Дубне. Который будет игумен в сем монастыри... помыкати от церкви, али бо позычати (?)... будет стеречи книги сиа. ... писал есмь я то до церкви на хвалу Божию, а не дети оучити оу церкви чести ... се Господа Бога за мене, грешнаго чрънчица Арсения»²⁶.

Цей факт свідчить про те, що ієромонах Арсеній створив не одне лише Євангеліє, але й чудовий Октоїх. Крім того відомо, що спадок писця складає також написана ним в 1530 р. у Супрасльському монастирі Ліствиця, яка на даний час зберігається на Святій Горі Афон. Таким чином, можна ставити питання про авторство Арсенія щодо інших книг, переданих ним до монастиря Чесного Хреста, які згадані в Євангелії. Щоправда, до часу їх віднайдення та атрибуції, це лишатиметься гіпотезою.

²⁶ Анисимова Т. В. Каталог славяно-русских рукописных книг из собрания Е.Е. Егорова / ред. Ю. С. Белякина. Т. 1. № 1–100. М. 2017. 375 с. : ил. С. 259.